

УДК 070: 821. 161. 2 – 4 КУЛІШ : 37 (477.74) «1921/1924»

А. Ф. Коваленко, канд. філол. наук, доц.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ОДЕЩИНІ: ЗДОБУТКИ М. КУЛІША (НА МАТЕРІАЛІ РАННЬОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ)

Abstrakt

The author reviewed the activities of the famous Ukrainian playwright M.Kulish in the educational field in the Odessa region. In the article author considered the M.Kulish conceptual views on the system of Ukrainian education in his publications. It was proposed to analyze his progressive pedagogical views, systemic views about national education in the 1917-1920. This period was on the background of such social phenomena as the Holodomor (Famine) and Ukrainization, and the notions of education as a social institution, became the focus of all social problems, troubles and mistakes of the Soviet totalitarian system on the material of early journalism. Its genre-stylistic features were determined, were shown the significant influence of his activities in the field of education and journalistic, artistic creativity, ideological principles, reflection of the real, uncensored reality in Odesa region in the 1921-1924.

Key words: *pedagogy, school education, Holodomor (1921-1922), discussion, travel essay and portrait essay, article, argumentation, genre and style features.*

У статті розглянуто діяльність відомого українського драматурга М. Куліша у сфері освіти на Одещині, осмислено концептуальні погляди автора на систему української освіти на основі його публікацій. Запропоновано аналіз його прогресивних педагогічних поглядів, узагальнених думок про національну освіту в революційний та післявоєнний (1917-1920 рр.) період на фоні таких соціальних явищ, як голодомор і українізація та уявлень про освіту як соціальний інститут, який став фокусом всіх соціальних проблем, негараздів і помилок радянської тоталітарної системи на матеріалі ранньої публіцистики; встановлено її жанрово-стильові особливості, визначено взаємовплив його діяльності у сфері освіти та публіцистичної, художньої творчості, світоглядних принципів, відображення

реальної, неспотвореної цензурою картини дійсності на Одещині періоду 1921-1924 рр.

Ключові слова: педагогіка, шкільна освіта, голодомор, дискусія, подорожній та портретний нарис, стаття, аргументація.

Більшість дослідників творчості відомого насамперед як талановитого українського драматурга ХХ ст. М. Куліша таких, як С. Л. Заєць, Н. Б. Кузякіна, Є. О. Ліберт, В. О. Мартинюк, В. Панченко, В. С. Працьовитий, Г. Яструбецька та інші осмислювали різні аспекти його літературної спадщини, натомість педагогічна та публіцистична діяльність вивчена мало, за винятком біографічної праці Л. І. Фурсенка та окремих розвідок про одеський період життя Н. Б. Кузякіної, яка відзначила: «В Одессе Кулиш навсегда оставил часть своего сердца. Здесь он родился как писатель. Отсюда пошли замыслы, которые питают его творчество в будущем» [3, 435]». Отже, **актуальність дослідження** очевидна, як і те, що рання публіцистика М. Куліша не ставала предметом наукового дослідження.

Метою розвідки є аналіз діяльності та внеску М. Куліша в історію та розвиток національної освіти Півдня України на матеріалі його ранньої публіцистики, подорожніх нарисів та статей, контенту журналу «Наша школа» (1923-1924 рр.).

Творчий шлях митця був пов'язаний саме з одеським періодом життя М. Куліша (1922-1925 рр.), що розпочався зі стін університету імені І. І. Мечникова (тоді Новоросійського – А. К.): у 1914 році він став студентом історико-філологічного факультету, проте служба в армії стала на заваді. Брав участь у війні, революції аж до 1919 року, поки його, комуніста, не призначили чиновником у сфері освіти спочатку в Олешках, потім Одесі, куди переїхав у 1922 році й був офіційно працевлаштований у листопаді в Одеському губернському відділі народної освіти старшим інспектором, згодом його переведено на посаду завідуючого відділом соціального виховання [9].

На нашу думку, підґрунтям для діяльності М. Куліша на цій ниві й появи «педагогічної» публіцистики могли стати такі чинники: участь і організація ним товариства «Просвіта» (Олешки); прагнення писати, свідченням чому стали перші спроби в прозі, публіцистиці, згодом драматургії, про що свідчать його щоденникові записи та листування; виконання завдань партії КП (б) У з організації системи освіти на півдні України: інспектування шкіл, дитячих будинків, навчальних закладів Миколаївської та Одеської губерній, вирішення організаційних питань, скорочення штатів, словом налагодження їх роботи тощо; написання українських букварів «Первинка» (Олешки) та «Червона зірка» (Одеса), публікація за результатом діяльності низки російськомовних праць у 1923-1924 рр. у журналі «Наша школа» та циклу подорожніх нарисів «По весям и селам» (1921-1922 рр.), матеріал яких став основою для написання п'єс про зруйноване українське село «97», «Прощай, село», «Зонá».

Проблемні та оглядові статті, зокрема «Накануне нового учебного года», «Чергова справа», «В таборі чорної сотні і в нас» та інші (всього 10 статей – А. К.), відображають виважений підхід до створення нової системи української шкільної освіти на Одещині, а також результати дискусій щодо окремих питань у ході становлення системи радянської освіти в цілому в УРСР. Автор усвідомлював роль освіти, української мови та культури для становлення Української республіки і доводив це особистим прикладом, посилено займаючись самоосвітою.

В полеміці із завідувачем Губоно А. Хаїтом Куліш не поспішав щодо поверхових реформ, започаткованих радянською владою, не приймав «прожекторства», «американізму», поверховості, лозунговості й повного знищення старої земської системи освіти, кадрового потенціалу тощо. Примітно, що в процесі дискусії опонент оперував кліше радянської ідеології, працями Леніна в якості аргументів (навіть приписуючи Леніну власні тези – Н. К.), натомість Куліш не послуговувався цитацією радянських ідеологів – його аргументами були факти. Він помічав суперечності й пропонував реформи з огляду на реальну дійсність та національні традиції, а тому заперечував суцільну

боротьбу з ними, з явищем народного вчительства, забюрократизованість системи, жорстко критикував недоліки, що знайде згодом відображення у статтях та комедіях «Хулій Хурина», «Мина Мазайло» тощо.

У ранній публіцистиці автор запропонував концептуальний підхід до реформування української школи та ряд рішень:

1. Слід здійснювати реформи, зважаючи на реальні можливості сільської школи.
2. Запропонував навчальний план, ряд дисциплін, включених у шкільну програму, особливо звернув увагу на «Историю местной культуры», вважаючи, що курс має виховати в дитини любов і повагу до рідної культури, землі: «Дельный, нравственно благородный курс имел целью закрепить в ребенке естественную любовь к окружающей природе, помочь осмыслить достоинства родного села и города как суверенную часть великого мира, воспитать уважение к труду поколений на этой земле» [4, 427]. Вважав обов'язковим викладання з четвертого класу дисципліни «Українознавство», що має бути підкріплене методичними вказівками тощо.
3. Так як мовою навчання має бути українська, висував жорстку вимогу володіння всіма вчителями українською мовою аж до звільнення, введення обов'язкового вивчення української мови та фольклору, розроблення системи методів поетапного навчання вчителів на курсах української мови.
4. Пропонував залучити до ремонту, фінансування, участі в житті школи сільські товариства. Підготовку педагогічних кадрів, забезпечення підручниками покласти на Губоно, державу.
5. Підтримувати в державі українізацію школи не на папері, а реально: «практически, а не на словах, осуществить в этом году школу на родном языке. Процесс украинизации за два последних года замедлился настолько, что школы с украинским языком преподавания составляют на бумаге, а в действительности самый ничтожный процент» [4, 404].
6. Формувати, розвивати національну культуру через українізацію школи, що має стати основним завданням комуністичної партії. Тут, звичайно, ідеологічно ангажований, він виступив проти «жовто-блакитної петлюрівської блекоти»,

помилково й наївно спростовував оманливість мрій українських емігрантів, так званого «українського союзу хліборобів» щодо автономії, осуджував УНР та М. Грушевського.

7. Зважаючи на багатонаціональний склад населення Одещини, автор завбачливо наголошував на необхідності вивчення національної мови в початковій школі задля уникнення певного покруча, суржика тощо, а отже, ще в 1920-их рр. вирішив актуальне й наразі для системи української освіти й відповідних освітніх реформ (Ст. 7 «Закону України про освіту» (2017) питання: навчання українською мовою. Заперечував поверхове й насильне нав'язування вивчення української мови в навчальних закладах національних меншин, пропонуючи толерантне вивчення української мови, прищеплення любові й поваги до української культури. Тут основною мовою навчання мала бути рідна мова.
8. Засуджував комплекс меншовартості, абсурдність селянської психології та мешканців міщанської Одеси, направлені на зневагу до національної мови (тому сам принципово одягав мужиче вбрання, смушеву шапку тощо).
9. Усвідомлював стратегічну важливість ідеології в освіті, нехай навіть радянської, зазначаючи, що в системі виховання радянська ідеологія не має підґрунтя, не опирається на традиції народної педагогіки, а тому пропонував антирелігійне виховання, вбачаючи антагоніста в релігійних навчальних закладах. Важливим уважав політичне виховання та політичну освіту, намагався поєднати ідеали комунізму з національними.
10. Незважаючи на ідеологічну ангажованість, мислив ґрунтовно й прогресивно: визначив роль семилітньої школи, гімназії, місце професійно-технічних училищ («вищого навчального училища») у системі освіти, виявив зв'язок і роль трудової школи в розвитку сільської освіти та комсомольського руху. Наголосив на важливості трудової школи, випередивши ідеї трудової педагогіки та її ролі у вихованні дітей В. Сухомлинського, відзначаючи її суспільну роль у вихованні моральності та корисну спрямованість. Також помітний перегук з ідеєю В. Сухомлинського щодо колективу у вихованні молодого вчителя та учня.

11. Не применшував важливості соціокомунікативних процесів та їх ролі в поширенні та формуванні освіти в суспільстві як окремого соціального інституту і платформи для інших інститутів, тому акцентував на зв'язку школи з виробництвом, армією, з дитячими будинками з метою боротьби з безпритульністю тощо. Визначив методи соціальної комунікації в цій сфері: для поширення дитячого комруху акцентував на узгодженості дій учнів, вчителів, комсомольського руху, батьків, вирішенні конфліктів і суперечностей між ними. Акцентував на необхідності комунікації навчальних закладів між собою, шкіл та ЗМІ, системи закладів та молодіжних рухів СКМ, КСМ та шкіл сільської молоді, яку важливо було залучити до соціальних процесів.
12. Окремо приділяв увагу сільському вчителю не тільки як джерелу знань, а й наголошував на його виховних функціях, що всебічно розвине учнів у сфері літератури, музики, театру тощо.

Важливо, що аргументаційна база в статтях автора – не лише явища дійсності, статистика, одиничні факти, думки українських селян, описи, а й публікації в педагогічній пресі, посилання на них тощо [4].

У щоденникових записах Куліш демонстрував свої спроби публіциста, журналіста тощо, хоч примітним є те, що хронологія подорожі визначена роками, у які здійснювалось інспектування, – 1921-1922, натомість традиційні для епістолярного жанру щоденника хронологічні маркери відсутні. Вищезазначені проблемно-тематичні лінії реалізовані в особливому жанрі – подорожніх та портретних нарисах з ознаками проблемних, замальовках тощо. Цикл має композиційну завершеність, містить дві частини з передмовами, у котрих є авторські пояснення та факти: вказівка на інформаційний привід для подорожі – циркулярний лист ГУбоно, причина написання нарисів, а також історична довідка про початок голоду, перші етапи НЕПу та колективізації.

Зазвичай, мета подорожніх нарисів, що особливо актуально для сучасної тревел-журналістики, – ознайомлення читача з культурними набутками представників інших народів, культур, мальовничими куточками природи тощо [1], а отже, проблемно-тематичний спектр не цілком відповідає жанровим

канонам. Нетрадиційною є жанрова форма, так як збірка містить невеликі шкіци, ескізи-нарисы про села, містечка обох губерній, дитячі будинки, окремі портретні замальовки, присвячені народним учителям тощо. Такі жанрові різновиди зумовлені авторською концепцією та завданнями: інспектуванням усіх навчальних закладів регіону, вирішенням організаційних і матеріальних проблем та, найголовнішим для автора, – змалюванням страшної картини голоду, що проходить лейтмотивом через увесь цикл записів-нарисів.

У передмові до другої записної книжки констатовано наслідки пережитого 1921-1922 рр. голоду не загальною статистикою померлих (хоча М. Куліш як чиновник міг її знати – А. К.), винищенням всієї старої просвітительської системи, а авторською емоційною оцінкою: «Все то, что творилось в западном районе зимой, не поддавалось никакому учету и меньше всего словесному описанию. Учительство, доведенное голодом до крайнего отчаяния и ужаса, в предсмертной тоске посылало своих гонцов в Унаробраз и уездное правление союза «Работпрос» с просьбой о помощи. Гонцы приходили пешком, имея за пазухой кусок макухи, и повествовали о мрачных картинах голода. Взрослое население разбегалось, покрывая дороги и поля трупами. В двух селах были зарегистрированы случаи людоедства. Родные убивали детей, начиная с младшего в семье, потрошили ножами, ставили в печь и жарили. Говорили, что жареное человеческое мясо появлялось даже на базарах наряду с кошачьим, собачьим и лошадиным» [4, 381].

Автор повідомляв, що з дитячих будинків щодня на кладовище виносили по два-три й більше дитячих тілець. Такі масштаби голоду призвели до того, що в 1922 році радянська влада об'єднала Одеську й Миколаївську губернії, не визнавши офіційно причин реорганізації. На вагомості цього явища автор наголошував у передмові, але голод буде присутній у кожному тексті або в картинах побуту, психології персонажів, або на трансцендентному рівні. Змальована публіцистом апокаліптична картина радянської дійсності Одеської, Херсонської губерній, а через них і всієї України на підсвідомому рівні демонструє трагізм становища й роздвоєність авторської психології. Куліш-

оповідач, комуніст, радянський чиновник мав сформувати систему радянської освіти, сконструювати нову реальність, що ідеологічно відповідала завданням партії, натомість замість оптимізму й пропаганди відчувається весь жах щодо геноциду українців. Через узагальнений образ тоталітарної системи, картини побуту, інтер'єри, ситуації критикуються школи, створені радянською владою в комунах типу «Красный светоч», де панували бруд, сморід, безгосподарність, розруха, на брудних стінах висіли залишки революційних плакатів тощо. Усвідомлював, що звільнені вчителі не відчували навіть сорому, оскільки наводив їхні думки про те, що брак почуття відповідальності й порядку звільнений вчитель пояснював відсутністю заробітної плати, в той час як через розширений псевдоштат волнаробразом крав кошти. Місцеве населення, звільнені вчителі зі злістю і ненавистю сприймали нову владу. Навіть НЕП не допоміг радянській системі подолати голод і розруху. Під час розмови з селянами, вчителями, чиновниками, в описах шкіл, поселень відкриваються конфлікти між селянами, ідеологічними опонентами (бідняками та куркулями), панорама загальної руїни: деморалізація суспільства («здичавілі» діти не ходять до школи, крадуть, палять цигарки, підривають снаряди, сквернословлять тощо); викорінення старого укладу життя, руйнування картини світу в селі, і місті – знищення системи освіти, культури та мистецтва, релігії (по всій губернії автор зустрічав бродячих артистів, музикантів, які в пошуках шматка хліба були готові переступити моральні принципи й непристойну поведінку, демонструючи безсоромні сценки, танці тощо): «Балет, театр мініатюр, антрепретер с тросточкой, умирающие школы, голодные люди, везущие в степи повозку, – ну разве это не контрасты, о которых нужно писать, говорить, сигнализировать вовсе концы советской земли. Опасность наступает!» [4, 374].

Натомість радянська влада не допомагала, жорстко контролювала інформацію й забороняла писати про голод, змусивши самого М. Куліша змінити фінал п'єси «97», який мав би життєствердний характер навіть ціною брехні: показав, як держава рятувала селян від голоду. Колись багаті українські села, зокрема й в Одеській губернії, німецькі поселення-колонії зруйновані,

спустошені, селяни збідніли: «Недавно еще богатые и хозяйственно крепкие, цементированные неметким трудолюбцем, обильные всеми благами чернозема, они тепер выглядят иначе. Во всем видно запустение, уныние, упадок. У дворов бродят тощие коровы. Лошади, которыми славились колонии, шатаются от бескормицы идохнут» [4, 373]. Тільки там, де залишились багаті селяни й середняки, які не прийняли радянську владу, були пристойні школи, чувся веселий дитячий сміх, гарно й охайно були вдягнені учні, вивчали музику, французьку мову, відчувалися запахи смачних страв тощо. На основному прийомі – контрасті автор-оповідач, мандрівник відображає й ті школи, які мусила б утримувати держава, зруйновані, розграбовані тощо.

Особливої апокаліптичності набуває дійсність, де зображено дитячі будинки-кладовища, маленькі трупи, ледь жевріючі очі вмираючих дітей у дитбудинках навесні. Контраст пори року, часу пробудження природи, життєствердних настроїв у пейзажах і голодних дитячих очей (головної деталі портрету), маленьких тілець, образу дитячого будинку, дітей як символу майбутнього, але мертвих тільки посилює гнітючі настрої автора й читача. А отже, ставить під сумнів методи встановлення радянської влади, її пропаганди й перспективи світлого майбутнього: «В угловой комнатке лежит с пяток опухших от голодовки детей. Водянистая, набухшая кожа на лицах делает их чрезвычайно полными и округлыми. Но зато на них нет ни кровинки. Глаза или полузакрыты или наполнены изнеможением и тихой, углубленной болью. Это не детские глаза, а скорее всего крошечных стариков, ожидающих смерти с зажженной в костенеющих руках свечкой» [4, 383]. Весь трагізм і абсурдність ситуації, дорікання владі й собі за таку систему, безпомічність і розгубленість іронічно резюмував у фразі з емоційно забарвленим синонімічним рядом: «В системе Соцвоса лежит цепь трансформирующихся детских учреждений: детская площадка, детский сад, дом неполного дня, школа, школа-клуб и, наконец, венец Соцвоса – детский дом, но в этой системе, благодаря голоду, возник новый тип детучреждения – это детское кладбище» [4, 384]. Свою безпорадність і безсилість усвідомлював у тому, що констатував: як інспектор зможе зарадити тільки тим,

що напише про голод, а Унаробраз, надішле лише «залишки кислих помідорів і муки».

У нарисах використовуються топоніми типу с. Казачьи Лагеря, Красный Светоч, село Британы, село П-ка, але відсутня традиційна для подорожнього нарису вказівка на початок та кінець маршруту, іноді, як це маємо в передмові, зазначено напрямом «я избрал восточный район уезда» [4, 381] тощо. Рух автора від поселення до поселення пішки, підводою, кіньми, велосипедом у тексті сприяє не стільки динаміці оповіді, скільки епічності відображення соціальних явищ, відтворенню картини голоду по всій Україні; автора постійно супроводжують степ, піски, Дніпро.

Публіцист відчував провину за всю радянську владу, яка мусила бути в боргу перед дітьми, звичайним сільським учителем, якого вона скоротила, не забезпечувала харчами тощо. Портретні нариси «Сорок лет», «Народный учитель», «У стариков» містять узагальнюючий образ народного вчителя, який радянська влада вважала архаїкою, перекреслювала його здобутки : «Само здание весьма древнее, а в нем живет и обучает детей не менее древний старик – учитель Д.- К. Не знаю, сколько ему лет, но мне известно, что он работает в школе сорок лет без перерыва (в феврале 1922-го годовщина). Несколько поколений прошли его школу, почти половина населения К.-Григорьевки его ученики. И сейчас он на своем посту.

Седенький, благообразный, с чистыми ясными глазами, спокойно и привычно рассказывает он по классной комнате, диктует, спрашивает и объясняет чуть ли не одновременно. Дети у него внимательны. В классе у него чисто. В руках связка ключей. Отпирает шкаф – там полный порядок: книги в стопках, чернильницы в рядочках, ручки отдельно, карандаши отдельно. Новые веяния ему, быть может, непонятны и чужды, но зато он сохранил все лучшее и ценное от старой земской школы» [4, 372]. Жанрово-стильові засоби нарису: портрети, інтер'єри, описи поведінки дітей, деталі демонструють повагу автора до природжених здібностей учителя, його педагогічного хисту тощо. Тому в його школі «удивительная дисциплина и гармонический порядок», діти охайні й у

своїй поведінці привчені до порядку, наслідуючи свого вчителя. Нарисист усвідомлював і наводив багато прикладів того, як саме сільські вчителі зберегли школи й дитячі будинки, урятували від погромів школи, ділилися останнім шматком хліба з дітьми. Голодні, обезсилені, змучені тифом, вони не втрачали людської подоби, переймалися долею дітей, тому автор викликав у читача повагу до вчителя.

Автор-оповідач, мандрівник, очевидець так вибудовував свою комунікативну стратегію: в одних нарисах документально точно передав картину дійсності в найменших деталях, описах; у інших, що не властиво нарису, навіть не вказував назву населеного пункту, або через персонажа, образ, систему образів відсилав читача до місця подорожі. Нарація ведеться від першої особи, часто публіцист відображає не лише свої дії, а й думки, емоційні стани, зокрема, обурення, іронію: «Этот мальчик выглядит куда серьезнее, чем наши школы, – философствую я на двух колесах и прикрываю у мальчика папиросу» [4, 369], або жак при відтворенні образу дитячого будинку та дітей Донбасу, яких привезли після громадянської війни: «Где же дети? – спрашиваю я заведующего. Она снимает ночник и освещает солому и рогожи. Кучи вдруг начинают шевелиться, и оттуда показываются детские головки.

Это изолятор. Двадцать чесоточных и трахомных детей. Я чувствую, как у меня подымается на голове волос, и спина наполняется ледяным холодком... Видел виды, но такого изолятора еще не видел» [4, 370].

Щоб читач уявив і максимально відчув голод, автор створив панорами, ситуації, експресивні описи, вказав на екзистенційні стани, які охопили все суспільство в ці роки: тривога, відчай, розруха тощо: «Запах прелой земли, кореньев, молодых трав возбуждал голодных людей, доводил их до галлюцинаций, до сумасшествия. Среди цветов, в блеске весеннего солнца, голод и смерть пожинали обильную жатву, они царствовали и управляли безгранично и беспредельно» [382].

Отже, М. Куліш виписав парадигму шкільної освіти як педагог, погляди якого на трудову школу і всебічний виховний процес дитини випередили свій час;

як чиновник, який бачив систему освіти як соціальне явище в контексті інших соціальних інститутів, зокрема політики, культури, релігії, армії тощо ісприяв її робудові; як журналіст і публіцист документально точно описав етапи становлення системи освіти Півдня України після громадянської війни, у період НЕПу та голодомору, виявивши принциповість і громадянську позицію у відтворенні картини дійсності, протестуючи проти нищення радянським режимом традицій і цінностей народної педагогіки, національної культури, навіть якщо вони й суперечили його більшовицькій ідеології. Рання публіцистика стала тією призмою, через яку відтворено трагічну історію українського народу, абсурдність дійсності, авторську роздвоєність. Система образів, маршрут подорожі ілюструють масштаби й епічність соціальних явищ; контрастність, метафоричність, деталізація описів, портрети, інтер'єри підсилюють комунікативний потенціал нарисів і максимально реалістично змальовують для читача події цього періоду, не залишаючи його байдужим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глушко О. К. Художня публіцистика: європейські традиції і сучасність: Монографія / О. К. Глушко. – Київ : Арістей, 2010. – 192 с.
2. Заєць С. Л. Поетика абсурду в драматичних творах Миколи Куліша : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Світлана Леонідівна Заєць; Київ. нац. у-т імені Т. Г. Шевченка – Київ, 2010. – 16 с.
3. Кузякіна Наталя: Автопортрет, інтерв'ю, статті з історії і теорії драми / Н. Кузякіна. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2010. – 574 с.
4. Куліш М. Г. Твори : В 2 т. / М. Г. Куліш. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 877 с.
5. Ліберт Є. О. Драматургія Миколи Куліша : інтерпретація біблійного тексту : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Є. О. Ліберт; Нац. у-т «Києво-Могилянська академія» – Київ, 2011. – 20 с.

6. Панченко В. Арки і шибениці (драматургія Миколи Куліша) / В. Панченко. – Кіровоград, 1997. – 39 с.
7. Працьовитий В. С. Український національний характер у драматургії Миколи Куліша / В. С. Працьовитий. – Львів : Світ, 1998. – 184 с.
8. Сухомлинський В. О. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення : 27.07. 2018)
9. Фурсенко Л. І. Одеський учбовий округ. Сторінка дванадцята. Куліш Микола Гурович / Л. І. Фурсенко // Наша школа. – 2010. – № 4. – С. 9 – 10.